INSON RUHIYATINI IFODALOVCHI IJOBIY VA SALBIY KONNOTATSIYALI LEKSIK BIRLIKLARNING SEMANTIK-PRAGMATIK TAHLILI

Lutfullaeva Kamola Zafarjon qizi

English language teacher at “Ziyo-zukko umumtalim maktabi”

Master’s degree student of the Department of English Language, Oriental University

Scientific supervisor:

Associate Professor of the Department of Western Languages, Oriental University

Adambayeva Nargiza Kadambayevna

Kamola.tokhirjonova3004@gmail.com

Tel: +998903150340

Doi: https://doi.org/10.5281/zenodo.20484811

Annotatsiya: Ushbu maqolada o'zbek tilida inson ruhiy holatini ifodalovchi leksik birliklarning semantik-pragmatik xususiyatlari o'rganildi. Musbat va manfiy konnotatsiyaga ega so'z va iboralarning nutqdagi qo'llanilish qonuniyatlari, ularning kommunikativ vaziyatga ta'siri hamda pragmatik salohiyati tahlil qilindi. Hamda, tadqiqotda kognitiv-semantik yondashuv asosida ruhiy holat leksikasining konnotativ ma'no qatlamlari ochib berildi. Shuningdek, maqolada psixologik leksika tahlili orqali til va ong o'rtasidagi bog'liqlik masalasi ham yoritib o’tildi

Kalit so'zlar: konnotatsiya, semantika, pragmatika, ruhiyat leksikasi, ijobiy konnotatsiya, salbiy konnotatsiya, leksik birlik, emotiv ma'no, kommunikatsiya, kognitiv tilshunoslik.

Аннотация: В данной статье исследуются семантико-прагматические характеристики лексических единиц, выражающих психологическое состояние человека в узбекском языке. Анализируются закономерности употребления слов и выражений с положительной и отрицательной коннотацией в речи, их влияние на коммуникативную ситуацию и прагматический потенциал. В исследовании на основе когнитивно-семантического подхода раскрываются коннотативные пласты значений психологической лексики. В статье также освещается вопрос связи между языком и сознанием через анализ психологической лексики.

Ключевые слова: коннотация, семантика, прагматика, лексика психических состояний, положительная коннотация, отрицательная коннотация, лексическая единица, эмотивное значение, коммуникация, когнитивная лингвистика.

Abstract: This article examines the semantic-pragmatic characteristics of lexical units expressing the psychological state of a person in the Uzbek language. The patterns of usage of words and expressions with positive and negative connotations in speech, their influence on communicative situations, and their pragmatic potential are analyzed. The study reveals the connotative meaning layers of psychological state vocabulary based on a cognitive-semantic approach. The article also addresses the relationship between language and consciousness through the analysis of psychological lexicon.

Keywords: connotation, semantics, pragmatics, psychology lexicon, positive connotation, negative connotation, lexical unit, emotive meaning, communication, cognitive linguistics.

Kirish

Hozirgi kunda zamonaviy tilshunoslik sohasida inson psixologiyasini o'rganish alohida ahamiyat kasb etmoqda. Nutq faoliyatida insonning ichki dunyosi, his-tuyg'ulari va kechinmalari leksik birliklar

orqali namoyon bo'ladi. Bundan tashqari, so'zlovchining ruhiy holati hamda nutqiy muloqotdagi maqsadlari leksik vositalar tanloviga bevosita ta'sir ko'rsatadi.[1]

Konnotatsiya bu so'zning asosiy lug'aviy ma'nosiga qo'shimcha ravishda ifodalanadigan emotsional-baholovchi ma'no qatlami bo'lib, u inson ruhiy holatining til orqali aks ettirilishida muhim o'rin tutadi. Ijobiy konnotatsiyali so'zlar muloqotda ijobiy his-tuyg'ularni, salbiy konnotatsiyali so'zlar esa noqulay kechinmalarni ifodalaydi.

Ushbu tadqiqot o'zbek tilida ruhiy holatni bildiruvchi leksik birliklarni semantik va pragmatik jihatdan tahlil qilishga bag'ishlangan. Maqolada musbat va manfiy konnotatsiyaga ega leksemalar tizimi o'rganiladi, ularning nutqdagi funksional xususiyatlari hamda kommunikativ-pragmatik salohiyati yoritiladi.

Adabiyotlar tahlili

Konnotatsiya masalasi tilshunoslikda uzoq tarixga egadir. Xalqaro tadqiqotchilardan C. Ogden va A. Richards o'zlarining fundamental asarida so'zning denotativ va konnotativ ma'nolarini farqlash zarurligini birinchilardan bo'lib asoslab berdi.[3] Keyinchalik bu g'oyalar Ch. Fillmorning freym semantikasi nazariyasida yanada rivojlantirildi.[4] Emotiv leksika sohasi bo'yicha V.I. Shahovskiyning ilmiy ishlari alohida ahamiyatga ega hisoblanadi. Uning tadqiqotlarida emotiv ma'no mustaqil semantik kategoriya sifatida talqin etiladi va leksik birliklarning his-tuyg'u ifodalash mexanizmlari batafsil yoritiladi.[5]

O'zbek tilshunosligida N. Mahmudov, Sh. Rahmatullayev va A. Hojiyevlarning asarlarida leksik semantika va pragmatika muammolari chuqur o'rganilgan. Xususan, N. Mahmudov o'zbek tilida baholovchi leksikaning o'ziga xos xususiyatlarini ko'rsatib, ruhiy holat so'zlarining pragmatik qo'llanilish qonuniyatlarini tavsiflashga harakat qilgan.[6]

Pragmatik tadqiqotlarda G.P. Grayning kooperatsiya prinsipi va J.L. Ostinning nutq akti nazariyasi leksik birliklarning situativ ma'nolarini tushuntirish uchun keng qo'llanilmoqda.[7] Bu nazariyalar ruhiy holat leksikasini muloqot jarayonida tahlil qilishda muhim metodologik asos vazifasini o'taydi.

Kognitiv tilshunoslikda G. Lekoff va M. Jonsonning metafora nazariyasi ruhiy holat tushunchalarining til tizimida qanday shakllanishini tushuntirishda katta yordam beradi.[8] Ushbu yondashuv bo'yicha inson his-tuyg'ulari ko'pincha moddiy va jismoniy tushunchalar orqali ifodalanadi, bu esa konnotativ ma'nolar tizimini yanada boyitadi.

Tadqiqot metodologiyasi

Tadqiqotda komponent tahlili, kontekstual tahlil, semantik maydon tahlili va pragmatik tahlil usullari kabi ilmiy metodlardan foydalanildi. Til materialini yig'ishda badiiy matnlar, publitsistik maqolalar va og'zaki nutq namunalari asos qilib olindi. Jami 500 dan ortiq leksik birlik ko'rib chiqildi, ulardan 240 tasi ijobiy konnotatsiyali, 260 tasi esa salbiy konnotatsiyali deb belgilandi. Semantik-pragmatik tahlil uchun N.Yu. Shvedovaning semantik maydon nazariyasi va Ch. Fillmorning freym tahlili metodologiyasidan foydalanildi.[9] Bundan tashqari, A.A. Ufimtsevaning leksik ma'no tuzilishiga oid konsepsiyasi ham tadqiqot asosi bo'lib xizmat qildi.

Ruhiy holat leksikasining semantik tahlili

Inson ruhiy holatini ifodalovchi so'zlar o'zbek tilida keng qatlam hosil qiladi. Bu so'zlar denotativ (asosiy) ma'nosi bilan bir qatorda konnotativ ma'noga ham ega bo'ladi. Denotativ ma'no predmetning yoki hodisaning ob'ektiv mazmunini aks ettirsa, konnotativ ma'no so'zlovchining sub'ektiv munosabatini ifodalaydi.[10]

- Ijobiy konnotatsiyali leksik birliklarni quyidagi semantik guruhlarga ajratish mumkin: sevinch va quvonch ifodalaydigan so'zlar (*shodlik, xursandlik, quvonch, zavq, baxt*); muhabbat va mehr bildiruvchi

so'zlar (*sevgi, mehr, iliq, samimiy*); qo'nimsizlik va tinchlik ifodalaydigan so'zlar (*tinch, sokin, xotirjam, mamnun*). Bu so'zlar nutqiy muloqotda ijobiy hissiy muhit yaratishga xizmat qiladi.

- Salbiy konnotatsiyali leksik birliklar uchun ham bir necha semantik guruhni ajratib ko'rsatish mumkin: qayg'u va g'am ifodalaydigan so'zlar (*qayg'u, iztirob, alam, hasrat, hijron*); g'azab va nafrat bildiruvchi so'zlar (*g'azab, nafrat, adovat, kek*); qo'rquv va xavotir ifodalaydigan so'zlar (*qo'rquv, vahima, xavotir, shubha*). Ushbu so'zlar muloqotda salbiy hissiy ta'sir ko'rsatadi va munosabatlarni taranglashtirishi mumkin.

Semantik tahlil shuni ko'rsatadiki, ruhiy holat leksikasi o'zbek tilida ko'pincha metaforik yo'l bilan shakllanadi. Masalan, *yurak yoqimli bo'lmoq* – quvonmoq, *ko'ngil qolmoq* – xafa bo'lmoq, *joni kuymoq* – qayg'urmoq kabi frazeologik birikmalar ruhiy holatni obrazli ifodalaydi.[11]

Quyidagi jadvalda ijobiy va salbiy konnotatsiyali so'zlarning asosiy semantik xususiyatlari qiyoslanadi:

1-jadval. Ruhiy holat leksikasining konnotativ xususiyatlari

Belgi	**Ijobiy konnotatsiya**	**Salbiy konnotatsiya**
Hissiy rang	Musbat his-tuyg'u	Manfiy his-tuyg'u
Baholovchi yo'nalish	Ma'qullash, maqtash	Tanqid, qoralash
Kommunikative ta'sir	Yaqinlashtiruvchi	Uzoqlashuvchi
Misollar	baxt, sevgi, quvonch	qayg'u, g'azab, nafrat

Ruhiy holat leksikasining pragmatik tahlili

Pragmatik tahlil leksik birliklarning nutqdagi qo'llanilish sharoitlarini, so'zlovchining maqsadlarini va tinglovchiga ta'sirini o'rganadi. Ruhiy holat leksikasining pragmatik xususiyatlari nutq aktlari nazariyasi asosida yaxshi tushuntiriladi.[12]

- Ijobiy konnotatsiyali so'zlar quyidagi pragmatik vaziyatlarda keng qo'llaniladi: muloqot ishtirokchilarini bir-biriga yaqinlashtirish, ijobiy munosabat bildirish, ruhiy qo'llab-quvvatlash, maqtash va rag'batlantirish. Masalan, *"Sening muvaffaqiyating meni shodlantiryapti"* jumlasidalgi *shodlanmoq* so'zi nafaqat ruhiy holat, balki ijtimoiy munosabatlarni ham ifodalaydi.

- Salbiy konnotatsiyali leksik birliklar esa quyidagi pragmatik maqsadlarda qo'llaniladi: norozililik bildirish, ogohlantirrish, tanqid qilish, munosabatlarni uzish. *"Bu ahvol meni xafaqonga soldi"* misolida *xafaqon* so'zi tinglovchiga ta'sir ko'rsatish va vaziyatni o'zgartirish maqsadida ishlatilgan.[13]

Nutq aktlari nuqtai nazaridan ruhiy holat leksikasi ekspressiv, direktiv va kommunikativ nutq aktlarida faol ishlatiladi. G.P. Grayning kooperatsiya prinsipi asosida talqin qilinganda, konnotatsiyali so'zlarning qo'llanilishi ko'pincha yashirin ma'nolar (implikatura) yaratadi.[14] Situativ omillar ham ruhiy holat leksikasining pragmatik ma'nosini belgilaydi. Bir xil so'z turli kontekstda turlicha ma'no anglatishi mumkin. Misol sifatida ko'rishimiz mumkinki, *"qo'rqoq"* so'zi odatda salbiy konnotatsiyaga ega bo'lsa-da, bolalarga nisbatan ishlatilganda mehribonlik, g'amxo'rlik ma'nolarini ham ifodalashi mumkin.

Konnotatsiya va pragmatik salohiyat o'rtasidagi bog'liqlik

Tadqiqot natijalariga ko'ra, so'zning konnotativ yo'nalishi uning pragmatik salohiyatini sezilarli darajada belgilaydi. Ijobiy konnotatsiyali so'zlar yuqori kooperativ pragmatik salohiyatga ega bo'lib, muloqotni osonlashtiradi va sog'lom kommunikativ muhit yaratadi. Salbiy konnotatsiyali so'zlar esa ko'pincha konfliktogen pragmatik ta'sirga ega bo'lib, muloqotda zo'riqish yuzaga keltirishi mumkin.[15] Biroq bu nisbat mutlaq emas. Salbiy konnotatsiyali so'zlar ham ijobiy pragmatik maqsadda ishlatilishi mumkin: masalan, xatardan ogohlantirish, salbiy tajribani baham ko'rish orqali hamkorlikni mustahkamlash, yoki o'z his-tuyg'ularini ochiq ifodalash orqali munosabatlarni chuqurlashtirish. Bundan tashqari, bir xil leksik birlik turli madaniy va ijtimoiy kontekstlarda har xil konnotatsiyaga ega bo'lishi mumkin. Bu holat o'zbek madaniy-lingvistik kontekstida ayniqsa yaqqol namoyon bo'ladi, chunki bir qator so'zlar tarixiy-madaniy o'zgarishlar natijasida konnotativ ma'nolarini o'zgartirgan.[16]

Natijalar va muhokama

Olib borilgan tadqiqot natijalarini quyidagicha xulosalab berish mumkin:

- Birinchidan, o'zbek tilida ruhiy holat leksikasi o'ziga xos semantik maydon hosil qilib, ijobiy va salbiy konnotatsiyali qatlamlarga bo'linadi. Bu qatlamlar bir-biriga zid bo'lsada, nutqdagi qo'llanilishi ko'pincha o'zaro kesishib ketadi.

- Ikkinchidan, ruhiy holat leksikasining pragmatik salohiyati nafaqat uning konnotativ yo'nalishiga, balki nutq situatsiyasi, so'zlovchining ijtimoiy holati va madaniy kontekstga ham bog'liq.

- Uchinchidan, o'zbek tilida ruhiy holat so'zlarining katta qismi metaforik tuzilishga ega bo'lib, ular kognitiv jarayonlar bilan uzviy bog'liq. Bu esa ruhiy holat leksikasining faqat semantik emas, balki kognitiv tahlilini ham zarur qiladi.[17]

- To'rtinchidan, kommunikatsiyada konnotatsiyali leksikaning ongli tanlovi muloqot samaradorligini oshiradi. So'zlovchi o'z nutqiy maqsadiga ko'ra tegishli konnotatsiyali so'zlarni tanlash orqali tinglovchiga kerakli ta'sir ko'rsata oladi.

Xulosa

Inson ruhiyatini ifodalovchi ijobiy va salbiy konnotatsiyali leksik birliklarning semantik-pragmatik tahlili bir qator muhim xulosalar chiqarishga imkon berdi. Shuningdek, o'zbek tilida ruhiy holat leksikasi boy va ko'p qatlamli tizim bo'lib, u tilning emotiv va kommunikativ funksiyalarini amalga oshirishda markaziy o'rin egallaydi.[18] Semantik tahlil ko'rsatishicha, ruhiy holat so'zlarining konnotativ ma'nolari tizimli xarakter kasb etib, ijobiy va salbiy qutblar atrofida joylashadi. Pragmatik tahlil esa bu so'zlarning nutqdagi vazifasi ko'p jihatdan nutqiy situatsiya va muloqot maqsadlariga bog'liqligini tasdiqlaydi.

Ushbu tadqiqot olib borilishida mavzuning keng qamrovliligi sababli ba'zi masalalar – xususan, gender omilining konnotatsiya tizimiga ta'siri, yoshga qarab konnotatsiyali so'zlar qo'llanilishidagi farqlar – chuqurroq o'rganishni talab qiladi. Bu yo'nalishlar keyingi tadqiqotlar uchun istiqbolli muhit bo'lib xizmat qiladi.

Xulosa sifatida aytishimiz mumkinki, ruhiy holat leksikasining semantik-pragmatik tadqiqi nafaqat nazariy, balki amaliy ahamiyatga ham ega: u nutq madaniyatini oshirishda, psixologik muloqot mahoratini rivojlantirishda va tarjima amaliyotida katta yordam beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Арутюнова Н.Д. Язык и мир человека. – Москва: Языки русской культуры, 1999. – 895 б.
2. Телия В.Н. Коннотативный аспект семантики номинативных единиц. – Москва: Наука, 1986. – 143 б.
3. Ogden C.K., Richards I.A. The Meaning of Meaning. – London: Routledge, 1923. – 363 p.

4. Fillmore Ch. Frame semantics // Linguistics in the Morning Calm. – Seoul, 1982. – Б. 111-137.
5. Mahmudov N. O'zbek tilining nazariy grammatikasi. Leksikologiya. – Toshkent: Fan, 2010. – 312 б.
6. Rahmatullayev Sh. O'zbek tilining izohli frazeologik lug'ati. – Toshkent: O'qituvchi, 1978. – 406 б.
7. Searle J.R. Speech Acts: An Essay in the Philosophy of Language. – Cambridge: Cambridge University Press, 1969. – 203 p.
8. Hojiyev A. O'zbek tili sinonimlarining izohli lug'ati. – Toshkent: O'qituvchi, 1974. – 352 б.
9. Мирзаев М. Ўзбек тилшунослигида семантик тадқиқотлар. – Тошкент: Фан, 2005. – 264 б.